

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.4.31>

Світличний О. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

СУДОВИЙ ЗАХИСТ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

Анотація. Судовий захист прав і свобод та законних інтересів – це один із видів державного захисту іноземців та осіб без громадянства. Важливу роль у судовому захисті особи належить імперативним нормам Конституції України, згідно зі статтею 8 Конституції, звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Право на судовий захист встановлено статтею 55 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Це означає, що кожному, зокрема й іноземцям та особам без громадянства, гарантується судовий захист їхніх прав і свобод. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене.

Доведено, що, окрім Основного закону, у якому закріплено основні права і свободи людини, гарантії їх реалізації та юридичні засоби захисту, юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір і будь-яке кримінальне обвинувачення (ч. 3 ст. 124 Конституції України), інші законодавчі акти, зокрема, вітчизняне процесуальне адміністративне, цивільне, господарське, кримінальне законодавство гарантує захист прав і свобод та законних інтересів іноземців і осіб без громадянства в судах, що є важливим показником механізму правового забезпечення, демократичності та соціальної спрямованості української держави.

Акцентується увага на тому, що правовий захист іноземців та осіб без громадянства закріплений і в міжнародних угодах, ратифікованих Україною, а тому ніхто з іноземців і осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, не тільки не може бути позбавлений права на звернення до суду, але й видворений за межі України без рішення суду.

Ключові слова: *судовий захист, іноземці, особи без громадянства, права, свободи.*

Svitlychnyy O. P. Judicial protection of foreigners and stateless persons

Abstract. Judicial protection of rights and freedoms and legitimate interests is one of the types of state protection of foreigners and stateless persons. An important role of judicial protection of a person belongs to the imperative norms of the Constitution of Ukraine, according to Article 8 of the Constitution recourse to the court to protect the constitutional rights and freedoms of man and citizen directly on the basis of the Constitution of Ukraine is guaranteed. The right to judicial protection is established by Article 55 of the Constitution of Ukraine, according to which the rights and freedoms of man and citizen are protected by the court. This means that everyone, including foreigners and stateless persons, is guaranteed judicial protection of their rights and freedoms. The court may not refuse justice if a citizen of Ukraine, a foreigner, a stateless person believes that their rights and freedoms have been violated or are being violated, obstacles to their realization have been created or are being created or other violations of rights and freedoms are being violated. The court's refusal to accept claims and other applications, complaints filed in accordance with applicable law, is a violation of the right to judicial protection, which according to Article 64 of the Constitution of Ukraine can not be limited.

It is proved that in addition to the Basic Law, which enshrines fundamental human rights and freedoms, guarantees of their implementation and remedies, the jurisdiction of courts extends to any legal dispute and any criminal charge (Part 3 of Article 124 of the Constitution of Ukraine), other legislative acts, in particular, domestic procedural legislation (administrative, civil, economic, criminal) guarantee protection of rights and freedoms and legitimate interests of foreigners and stateless persons in courts, which is an important indicator of the mechanism of legal security, democracy and social orientation of the Ukrainian state.

It is emphasized that the legal protection of foreigners and stateless persons is enshrined in international agreements ratified by Ukraine, and therefore none of the foreigners and stateless persons staying in Ukraine legally can not only be deprived of the right to go to court, but also expelled from Ukraine without a court decision.

Key words: *judicial protection, foreigners, stateless persons, rights, freedoms.*

Постановка проблеми. Входження України до європейського політичного економічного, інформаційного та правового простору позначилося на демократичній трансформації суспільних відносин, які вплинули на взаємодію органів публічної влади, їхніх посадових осіб із громадянами та юридичними особами приватного права. Важливою умовою ствердження і розвитку України як правової держави, юридичною гарантією захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина є їх судовий захист. Поряд із судовим захистом громадян України актуальним питанням залишається судовий захист прав і свобод та законних інтересів іноземців і осіб без громадянства, адже в умовах сьогодення виникає безліч проблемних питань, пов'язаних із військовими, міжетнічними конфліктами, політичними репресіями, унаслідок чого нині приділяється підвищена увага проблемі біженства, яка не оминула й Україну. Унаслідок чого проблема судового захисту за участю іноземців та осіб без громадянства в Україні залишається актуальною, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про складність та неоднозначність судового захисту прав і свобод людини і громадянина свідчить те, що це питання досліджували у своїх працях науковці різних галузевих наук, серед яких такі: В. Коваль, М. Кихтюк, О. Миколенко, І. Пасайлюк, У. Парпан, Н. Погорецька, М. Стефанчук, І. Топор, С. Чорна й інші. Водночас аналіз вітчизняних наукових розвідок засвідчує, що питання судового захисту іноземців та осіб без громадянства ще мало висвітлюється в юридичній літературі.

Мета статті полягає у проведенні аналізу вітчизняного законодавства, яким регулюються відносини судового захисту іноземців та осіб без громадянства.

Виклад основного матеріалу. Входження України до різноманітних європейських структур має сприяти виконанню Україною взятих на себе зобов'язань судового захисту національними судами прав і законних інтересів іноземців та осіб без громадянства. Ці положення відображено в національному та міжнародному законодавстві. Головне місце серед гарантій судового захисту особи належить Конституції України, відповідно до якої звернення до

суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо гарантується Конституцією України (ст. 8). Іноземці й особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, установленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям і особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, установленому законом (ст. 26) [1].

Імперативний припис ст. 55 Конституції України гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією, та в порядку, визначеному законом, а після використання всіх національних засобів юридичного захисту кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Отже, положення ч. 1 ст. 55 Конституції України закріплює одну з найважливіших гарантій здійснення як конституційних, так і інших прав та свобод людини і громадянина. Ч. 1 ст. 55 Конституції відповідає зобов'язанням України, які виникли, зокрема, у зв'язку з ратифікацією Україною Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав і основних свобод людини (Рим, 1950 р.), що згідно зі ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України [2]. Правовий захист іноземців та осіб без громадянства закріплений і в міжнародних угодах, ратифікованих Україною. Ст. 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. закріплює право кожної людини на ефективне відновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією чи законом [3].

Абзац перший ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4

листопада 1950 р. закріплює право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав і обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Для забезпечення дотримання високими договірними сторонами їхніх зобов'язань, згідно зі ст. 19 Конвенції та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, який функціонує на постійній основі [4]. Ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. також закріплює рівність особи перед судами і трибуналами. Право на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону [5].

Зазначені універсальні положення міжнародного законодавства щодо судового захисту іноземців та осіб без громадянства відображено в Конституції та законах України.

Отже, Конституція України та міжнародне законодавство зазначають право іноземців та осіб без громадянства звернутися до суду для захисту порушених прав і законних інтересів. Окрім Конституції, право на судовий захист іноземців та осіб без громадянства передбачено й іншими вітчизняними законодавчими актами.

Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. № 1629–IV визначив механізм адаптації вітчизняного законодавства, утворення відповідних інституцій, інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування [6], започаткував процес узгодження законів України й інших нормативно-правових актів із правовою системою Європейського Союзу.

Питання забезпечення належного доступу до судового захисту іноземців та осіб без громадянства, закріплене в «Угоді про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони», ратифікованій Верховною Радою України 16 вересня 2014 р. (№ 1678–VII). У ст. 14 Угоди акцентовано, що сторони

надають особливого значення утвердженню верховенства права й укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема [7].

Засади правового статусу іноземців та осіб без громадянства визначає Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р. № 3773–VI, згідно із ч. 1 ст. 3 Закону іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [8].

Право забезпечення належного додаткового судового захисту, що надається в Україні на індивідуальній основі іноземцям і особам без громадянства, які прибули в Україну або перебувають в Україні і не можуть або не бажають повернутися у країну громадянської належності або країну попереднього постійного проживання внаслідок обставин, передбачено Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. № 3671–VI [9].

Питання у сфері приватноправових відносин з іноземцями й особами без громадянства щодо: визначення застосовуваного права; процесуальної правоздатності та дієздатності іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб; підсудності судам України справ з іноземним елементом; виконання судових доручень; визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів, а також права на судовий захист прав, свобод чи інтересів іноземців, осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб, іноземних держав (їхніх органів та посадових осіб) та міжнародних організацій, визначає Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709–IV [10].

Наведені й інші законодавчі акти наділяють іноземців та осіб без громадянства правом на звернення до суду з метою захисту суб'єктивних прав.

Як слушно зазначає П. Рабінович, юридична захищеність людини та її прав – це одна з фундаментальних ознак правової держави, що покликана закріплювати, забезпечувати й захи-

щати природні та невідчужувані права людини як вищої цінності [11, с. 781–782].

Реалізуючи свою правоохоронну функцію, держава створює систему судових та правоохоронних органів. Відповідно до норм Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII, кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Іноземці, особи без громадянства й іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні із громадянами і юридичними особами України. З метою захисту прав і свобод іноземців та осіб без громадянства в Україні діють місцеві й апеляційні суди та Верховний Суд [12].

Варто погодитися із твердженням А. Лужанського, що специфіка судового захисту полягає в тому, що його ефективність є набагато вищою порівняно з іншими, несудовими засобами, оскільки: 1) захист у позасудовому порядку фактично є проханням або пропозицією добровільно чи в порядку адміністративного контролю усунути порушення й ліквідувати його негативні наслідки та ґрунтується на презумпції належної й добросовісної поведінки правопорушника; 2) судовий розгляд є єдиним остаточним законним засобом врегулювання правового конфлікту; 3) під час розгляду конкретної справи суд має право на превентивний вплив у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання надалі виникненню причин та умов, що призвели до порушення прав; 4) судові рішення, які набрали чинності, зазвичай мають остаточний характер; виконання судового рішення щодо питань факту чи права забезпечене державним примусом [13, с. 45].

Право на звернення до судового захисту іноземців та осіб без громадянства закріплено процесуальним законодавством. Так, згідно із ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України, кожна особа має право в порядку, установленому цим Кодексом, звернутися до суду для захисту своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, а ст. 496 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України визначає, що іноземці й особи без громадянства, іноземні юри-

дичні особи, іноземні держави (їхні органи та посадові особи) та міжнародні організації мають право звертатися до судів України для захисту своїх прав, свобод чи інтересів. Вони мають процесуальні права й обов'язки нарівні з фізичними і юридичними особами України, окрім випадків, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [14].

Майже тотожні процесуальні права й обов'язки щодо іноземних осіб визначено в розд. IX «Проведення у справах за участю іноземних осіб» Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України [15]. Водночас, на відміну від ЦПК України, у нормах якого вживається словосполучення «іноземці та особи без громадянства» [14], у нормах ст. ст. 365–366 ГПК України вживається термін «іноземних осіб». Незважаючи на те, що правовий статус іноземців та осіб без громадянства не є однаковим, зокрема, Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» визначає іноземця як особу, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, тоді як особа без громадянства – це особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою через дію її закону [8]. Проте законодавець сформулював текст вказаної статті без зазначення всіх необхідних елементів, що встановлені іншими нормативними актами. Однак це не позбавляє осіб без громадянства права на звернення до господарського суду, оскільки в такому разі йдеться про ототожнення вказаних понять.

Варто наголосити на тому, що згідно з п. 2 ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу України, громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці, є суб'єктами господарювання [16].

Вищевикладене свідчить, що особи без громадянства є суб'єктами господарського процесу і користуються тими самими правами і свободами, несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України. До цього варто додати рішення Конституційного Суду України, який у справі № 9-зп від 25 грудня 1997 р. зазначив, що суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без гро-

мадянства вважають, що їхні права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Зазначена норма зобов'язує суди приймати заяви до розгляду навіть у разі відсутності в законі спеціального положення про судовий захист [2].

На сторожі захисту прав і законних інтересів іноземців та осіб без громадянства стоїть адміністративне судочинство. Основним завданням якого є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень із боку суб'єктів владних повноважень. Право на справедливий розгляд окремих категорій термінових адміністративних справ, пов'язаних з іноземцями й особами без громадянства, передбачено Кодексом адміністративного судочинства України. Зважаючи на особливості провадження у справах за адміністративними позовами, Кодексом передбачено особливості провадження у справах за адміністративними

позовами щодо примусового повернення чи примусового видворення іноземців або осіб без громадянства за межі території України та їх затримання (ст. ст. 288–289) [17].

Висновки. Отже, здійснене дослідження судового захисту іноземців та осіб без громадянства свідчить, що ухвалене відповідно до вимог міжнародного права вітчизняне процесуальне законодавство не містить жодних обмежень процесуальних прав іноземців та осіб без громадянства, права і свободи яких захищаються судом. Судовий захист прав і свобод вказаних осіб – це державна функція, яка виконується суто судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Ніхто з іноземців і осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, не може бути позбавлений права на звернення до суду. Вони мають право на звернення до відповідного суду для захисту своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі № 9-зп від 25.12.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97> (дата звернення; 22.12.2021)
3. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р., прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р. URL: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf> (дата звернення; 22.12.2021)
4. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
5. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р. № 2148–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2148-08> (дата звернення; 23.12.2021)
6. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.
7. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. № 1678–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2021.
8. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 р. № 3773–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 179.
9. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 р. № 3671–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16. Ст. 146.
10. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 р. № 2709–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.
11. Рабінович П. Права людини (юридична захищеність). *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10 т. / відп. ред. Ю. Римаренко та ін. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре»», 2005. Т. II : Права людини в контексті поліцейської діяльності. 1224 с.

12. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
13. Лужанський А. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 10 (122). С. 45–48.
14. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № № 40–42. Ст. 492.
15. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
16. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 18–22. Ст. 144.
17. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № № 35–37. Ст. 446.